

## فهرست

|  |       |   |
|--|-------|---|
| ۱  | ..... | مقدمه   |
| فصل اول: امام علی(ع) از دیدگاه صوفیه                               |       |   |
| ۷  | ..... | مقدمه   |
| ۸  | ..... | اوصاف برجسته امام علی (ع)                           |
| ۱۴   | ..... | امام علی (ع) و خلفا                                 |
| ۱۸   | ..... | اوصاف اولیاء از دیدگاه امام علی (ع)                 |
| ۲۰   | ..... | کرامات امام علی (ع)                                 |
| ۲۴   | ..... | تصویر امام علی (ع) در رویاها و خوابهای صوفیان       |
| ۲۶   | ..... | ادعیه عرفانی منقول از علی(ع) در متون صوفیه          |
| ۲۹   | ..... | توصیه‌های اخلاقی - عرفانی امام علی(ع) از نگاه صوفیه |
| ۲۹   | ..... | بازبینی رفتار                                       |
| ۳۰   | ..... | توجه به مأكولات                                     |
| ۳۰   | ..... | سخن گفتن  |
| ۳۱   | ..... | سخاوت و ملاحظه کاری                                 |
| ۳۲   | ..... | اقوال پراکنده                                       |
| فصل دوم: گفتار و کردار امام علی(ع) در مفاهیم و مبانی اعتقادی اسلام |       |   |
| ۳۵   | ..... | مقدمه   |
| ۳۶   | ..... | توحید   |
| ۳۷   | ..... | گفتار و کردار امام علی(ع) در مفهوم توحید            |
| ۴۰   | ..... | ایمان   |
| ۴۲   | ..... | گفتار و کردار امام علی(ع) در مفهوم ایمان            |

شش گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی

|    |  |
|----|--|
| ۴۴ | معاد                                     |
| ۴۶ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم معاد |
| ۵۲ | عدل                                      |
| ۵۳ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم عدل  |
| ۵۷ | وحی قرآن                                 |

فصل سوم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفان نظری

|     |   |
|-----|---|
| ۶۳  | مقدمه   |
| ۶۴  | توحید وجودی                                     |
| ۶۶  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توحید وجودی |
| ۶۸  | اسماء الهی                                      |
| ۶۹  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اسماء الهی  |
| ۷۳  | تجلی  |
| ۷۵  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تجلی        |
| ۷۷  | معرفت الله                                      |
| ۷۹  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم معرفت الله  |
| ۸۵  | علم   |
| ۸۷  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم علم         |
| ۹۶  | قلب   |
| ۹۸  | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم قلب         |
| ۱۰۱ | نفس   |
| ۱۰۳ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم نفس         |

فصل چهارم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفان عملی

|     |   |
|-----|---|
| ۱۰۷ | مقدمه                                       |
| ۱۰۸ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مقامات عرفانی |
| ۱۰۸ | توبه  |
| ۱۱۱ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توبه    |
| ۱۱۴ | تقوی  |
| ۱۱۶ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تقوی    |
| ۱۲۴ | زهد   |
| ۱۲۶ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم زهد     |

## فهرست

هفت

|     |  |  |
|-----|--|--|
| ۱۳۳ | فقر  |  |
| ۱۳۵ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم فقر        |  |
| ۱۳۷ | صبر  |  |
| ۱۳۹ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم صبر        |  |
| ۱۴۲ | توکل   |  |
| ۱۴۵ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توکل       |  |
| ۱۴۷ | رضا  |  |
| ۱۴۹ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم رضا        |  |
| ۱۵۱ | گفتار و کردار امام علی (ع) در احوالات و مواهب  |  |
| ۱۵۱ | محبت   |  |
| ۱۵۳ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم محبت       |  |
| ۱۵۶ | خوف و رجا                                      |  |
| ۱۵۷ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم خوف و رجا |  |
| ۱۵۹ | شوق  |  |
| ۱۶۱ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شوق        |  |
| ۱۶۲ | یقین   |  |
| ۱۶۴ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم یقین       |  |
| ۱۶۷ | کشف  |  |
| ۱۷۰ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم کشف        |  |

### فصل پنجم: گفتار و کردار امام علی (ع) در آداب و خصائل اخلاقی - عرفانی

|     |   |  |
|-----|---|--|
| ۱۷۳ | مقدمه                                     |  |
| ۱۷۳ | ذکر                                       |  |
| ۱۷۶ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم ذکر   |  |
| ۱۸۲ | اخلاص                                     |  |
| ۱۸۴ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اخلاص |  |
| ۱۸۷ | شکر                                       |  |
| ۱۸۹ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شکر   |  |
| ۱۹۰ | اقتدا                                     |  |
| ۱۹۲ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اقتدا |  |
| ۱۹۴ | ایثار                                     |  |
| ۱۹۷ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم ایثار |  |

هشت گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی

|     |   |
|-----|---|
| ۲۰۰ | تواضع                                     |
| ۲۰۲ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تواضع |
| ۲۰۵ | صدق                                       |
| ۲۰۷ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم صدق   |
| ۲۰۹ | شفقت                                      |
| ۲۱۰ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شفقت  |
| ۲۱۱ | قناعت                                     |
| ۲۱۲ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم قناعت |

فصل ششم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مستحسنان عرفانی و شرعیات

|     |   |
|-----|---|
| ۲۱۵ | مقدمه   |
| ۲۱۶ | منقولات شرعی عرفا از امام علی (ع)                       |
| ۲۱۷ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم خرقه                |
| ۲۲۰ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم سماع                |
| ۲۲۳ | گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم خلوت                |
| ۲۲۶ | جمع بندی  |
| ۲۳۰ | وصف حضرت علی (ع) در کتاب حلیة الاولیاء ابو نعیم اصفهانی |
| ۲۵۷ | فهرست منابع   |
| ۲۶۷ | نمایه   |

تقديم به مولى الموحدين، امير مؤمنان، امام على (ع).



## مقدمه

یکی از موضوعاتی که در تصوف و عرفان مورد توجه بوده است کثرت ارجاعات صوفیه به گفتار حضرت علی(ع) در بیان مفاهیم عرفانی است. این موضوع می‌تواند فرمایش‌های امام علی(ع) را به‌عنوان عاملی دخیل در شکل‌گیری مفاهیم اولیه عرفانی معرفی نماید. کثرت ارجاع به تعالیم ایشان در متون صوفیه که هم در زمینه مسائل نظری و هم در امور عملی مشاهده می‌شود، مبنای سیر و سلوک صوفیانه قرار گرفته‌اند. این حجم ارجاعات صوفیه به ایشان می‌تواند به معنای وجود دستمایه‌های عرفانی در جهان‌بینی و آموزه‌های حضرت باشد. در حوزه مفاهیم اعتقادی بیشتر گفتار و کردار حضرت در اموری چون توحید، معاد، عدل و ... عرضه شده‌اند و در زمینه مفاهیم ناظر بر مقامات و احوالات سیر و سلوک نیز در اموری چون توبه، زهد، توکل، رضا، خوف و رجا، و محبت نیز گفتار و کرداری فراوان از ایشان وجود دارد. جالب توجه است که صوفیه حتی در توجیه مستحساناتی چون خرقه، خلوت و سماع هم به حضرت متوسل شده و ارجاعاتی به ایشان دارند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که می‌توان از متون صوفیه به عنوان منبعی برای شناخت حضرت امیر(ع) استفاده کرد. ضمن اینکه بعضی سخنان حضرت هم بدون ارجاع به نام ایشان در متون تصوف آمده که نشانگر سهم پنهان وی در معارف صوفیه است. همچنین در این تحقیق مهم‌ترین ناقلان گفتار و کردار حضرت و تاثیرگذارترین مآثورات ایشان نیز فهرست شده‌اند. این کتاب به بررسی گفتار و کردار امام علی(ع) در مفاهیم عرفانی تا سده

پنجم می‌پردازد. مفاهیم عرفانی در واقع واژگانی هستند که خود عرفا وضع کرده‌اند و دلالت بر امری در جهان‌بینی ایشان دارد و یا کلماتی برآمده از سایر انواع دینداری هستند که به سبب باز تعریف صوفیان، جنبه‌ای عرفانی یافته‌اند. آنچه مسلم است، عرفا از این مفاهیم مقاصد خاصی را در نظر دارند که تأمین‌کننده نظام فکری خودشان است. منظور از گفتار و کردار امام علی (ع) نیز بیان هرگونه نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم یا کردار و رفتار ایشان است که با توجه به پرشمار بودن متون صوفیه، این تحقیق به متونی معطوف می‌گردد که تا سده پنجم به نگارش در آمده است.

با توجه به اینکه بیشتر طریقه‌های صوفیه سلسله مشایخ خود را به امام علی (ع) می‌رسانند و به ویژه در متون متقدم تصوف، نقل قول‌های فراوانی از آن حضرت وجود دارد، می‌توان این فرضیه را بررسی نمود که بسیاری از مبادی و مفاهیمی را که در تصوف مطرح می‌شود، در تعلیمات و سخنان امام علی (ع) قابل ملاحظه است. به عبارت دیگر، پیشرو بودن حضرت علی (ع) در طرح مفاهیم عرفانی از این طریق قابل تحقیق است. البته از آنجا که در مورد زمینه‌های پیش از اسلام جریان‌های عرفانی در شبه جزیره عربستان و یا عراق اطلاع دقیقی در دست نیست، به دشواری می‌توان این مسئله را مطرح کرد که آیا حضرت در بیان یک مفهوم عرفانی پیشرو بوده‌اند و یا اینکه مقولات قبلی موجود در محیط خویش را دوباره مطرح ساخته‌اند. آنچه واضح و غیر قابل انکار است، صوفیه در کتاب‌ها و رسائل خود مطالبی را از امام علی (ع) نقل نموده‌اند.

اغلب متون عرفانی تا قرن ششم قمری مطالبی را از حضرت علی (ع) نقل نموده‌اند که قالب‌هایی مختلف و شکلی پراکنده دارد. البته در این میان، متونی هم به چشم می‌خورد که به طور مفصل و متمرکز از فرمایش‌های ایشان نقل نموده‌اند؛ برای نمونه، می‌توان ابونصر سراج طوسی را نام برد که یک باب از کتاب اللّمع فی التصوف را به معرفی حضرت علی (ع) و ذکر فضایل وی اختصاص داده است. علاوه بر آن، هجویری نخستین صوفی فارسی‌نویس است که در کتاب کشف المحجوب خود، یک باب کوتاه در معرفی حضرت دارد، اما مفصل‌ترین پرداخت



عرفانی به گفتار و کردار امیرالمؤمنین(ع) را باید در نوشتار گرانقدر ابونعیم اصفهانی جستجو کرد که ۲۶ صفحه از مجلد اول کتاب حلیۃ الاولیاء را به معرفی حضرت علی(ع) اختصاص داده است. این بخش مشحون از عباراتی وثیق و اشاراتی دقیق از حضرت است که برای بسترسازی جهت طرح و اثبات مبانی عرفانی عنوان شده‌اند. از جمله عرفای متأخر تا سده پنجم، می‌توان به محمود بن عثمان در فردوس المرشديه فی اسرار الصّمدیه، ابوسعید خرقوسی در تهذیب الاسرار و امام محمد غزالی در احیاء العلوم اشاره کرد که بخشی اندک، اما مستقل از آثار خود را به ذکر فضایل و کرامات امیرالمؤمنین علی(ع) معطوف داشته‌اند.

در مورد مآخذ صوفیه در ذکر اوصاف و اقوال امام علی(ع) به دشواری می‌توان اظهار نظر نمود. همان گونه که می‌دانیم، نخستین اثر جامع و مستقل در حوزه شیعی، کتاب نهج‌البلاغه است که به وسیله عالم و شاعر بزرگ محمد بن حسین (معروف به شریف رضی، ۳۵۹-۴۰۶ق) و در حدود ۴۰۰ ق گردآوری شد. شرح‌های معتبر نهج‌البلاغه را نیز کسانی چون ابوالحسن زید بهیقی (م ۵۶۵ق)، قطب الدین سعید راوندی (د.ح ۵۵۶ق)، قطب الدین محمد کیدری (د.ح ۵۷۶ق)، ابن ابی الحدید (د.ح ۶۴۹ق) و ابن میثم بحرانی (د.ح ۶۷۷ق) تألیف نمودند که همگی از قرن ششم به بعد می‌زیسته‌اند. قابل ذکر است که تا انتهای این قرن، در هیچ کدام از متون عربی عرفانی موجود، نام نهج‌البلاغه به عنوان مآخذ به چشم نمی‌خورد. در میان آثار فارسی هم نخستین کتابی که به صراحت از نهج‌البلاغه یاد کرده، دستورالوزرا نوشته محمود بن محمد اصفهانی (د ۶۱۲م) است. بنابراین، به سختی می‌توان نهج‌البلاغه را منبع اصلی صوفیه در پرداختن به اقوال امیرالمؤمنین(ع) دانست، بلکه باید مآخذ ایشان را در کتب حدیثی و تفسیری متقدم (اعم از شیعی و سنی) و از همه مهم‌تر، سنت شفاهی تصوف جستجو نمود. ما در این کتاب به مقتضای طرح سخنان حضرت علی(ع) کنکاشی مستقل نیز در یافتن متناظر آن‌ها در متون شیعی خواهیم داشت.

چگونگی طرح تعالیم ایشان در متون صوفیه تا اندازه‌ای با سبک و سیاق متون رسمی حدیث متفاوت و نحوه راهیابی فرمایش‌های حضرت به مکتوبات تصوف

نیز قابل بررسی است. می‌توان تصور کرد که صوفیان از دو طریق به تعالیم امام علی(ع) دسترسی داشته‌اند: یکی از طریق منابع روایی رسمی و کتب حدیثی و دیگر از طریق سنتی شفاهی که بعضاً برخی از صوفیان مدعی آن هستند. در مورد تعالیم دسته نخست می‌توان مأخذ بسیاری از گفتار حضرت را در متون روایی اهل سنت و تشیع نشان داد. اما در مورد دسته دوم از گفتار و کردار حضرت، شاید بتوان رد پای آن‌ها را در مطالبی نشان داد که در متون کهن وجود ندارند، اما در قرون متأخر در برخی از منابع دینی، روایی و نیز در آثار صوفیه راه یافته‌اند. هدف این نوشتار بررسی کم و کیف گفتار و کردار حضرت در مفاهیم و اصطلاحات صوفیه در دو حوزه عملی و نظری است. شاید نتوان در زمینه تأثیرپذیری صوفیه از کلام امام سند معتبر تاریخی ارائه کرد، اما نشان دادن شباهت‌های قابل توجه و حتی کاربرد اصطلاحات یکسان به ضمیمه ادعاهای خود صوفیان در انتساب این مفاهیم به امام علی(ع) می‌تواند سهم حضرت را در تبیین مفاهیم عرفانی مشخص کند و ضمناً قابلیت برداشت‌های عرفانی از فرمایش‌های حضرت را نشان می‌دهد. در خصوص ضرورت این پژوهش باید خاطر نشان کرد که آثار متعددی اعم از پایان‌نامه، کتاب، مقاله و غیره، راجع به مفاهیم عرفانی صوفیه تالیف شده، اما در مورد سهم ائمه(ع) در شکل‌گیری، تبیین و تحول مفاهیم و اصطلاحات عرفانی تحقیقات خاص و جامعی انجام نشده است. از این جهت، این تحقیق از نظر بررسی چگونگی طرح فرمایش‌های حضرت علی(ع) به‌عنوان نخستین امام و البته یکی از امامان تاثیرگذار در تاریخ اسلام، و همچنین از نظر بررسی سهم گفتار و کردار امام علی(ع) در بیان این مفاهیم به وسیله صوفیه دارای اهمیت است. در این تحقیق ابتدا گفتار و کردار امام در مفاهیم عرفانی استخراج شده و در قالب مفاهیم نظری و عملی نیز تفکیک گردیده است. سپس کاربرد مفاهیم عرفانی تا قرن پنجم مورد توجه قرار گرفته و میزان تاثیرپذیری صوفیه در آن موضوع، ارائه گردیده است. باید یادآور شد که صوفیه از بسیاری سخنان آن حضرت استفاده نکرده‌اند، این نیز ممکن است به دلیل عدم دسترسی به سخنان ایشان در آن موضوع باشد و یا امام علی(ع) در آن عنوان ماثوری نداشته، یا اینکه آن مفهوم، مفهوم مهمی